

hogy (elsősorban nagyfokú önreflexivitása miatt) mégiscsak ez lett az eredménye. Nem vezet-e szükségszerűen a befogadói viszony esztétizálása, valamint a tapasztalatcserével járó önreflexivitas is álvilág(ok) létrejöttéhez? Dehogynem. De azzal a nagy különbséggel, hogy ezek szerzőben és befogadóban egyaránt tudatosan teremtett és genezisükben is állandóan reflektált álvilágok, tehát ilyen (játékos) jellegük nyilvánvaló, míg a mediális esztétizálás átláthatatlan és külső szempontból szinte reflektálhatatlan – csak annyit tudunk mondani róla, hogy nem jó.

Végezetül néhány szót szeretnék szólni arról, hogy megteremthető-e a befogadói diskurzus ezzel a legújabb irodalommal – hiszen sokan párbeszédképtelennek tartják –, s ha igen, ad-e fogódzót, használható-e a kötet ebből a szempontból is. A legújabb irodalom (és művészet) kifejezett kommentárigényét tekintve rendkívüli mértékben méltánylandónak tartom a CSIPESSEL A LÁNGOT című gyűjteményes kötet szerzői – véleményem szerint sikeres – erőfeszítését, hogy áttekinthető, könnyen alkalmazható olvasási stratégiákat és interpretációs sémákat bocsássanak a legújabb irodalommal ismerkedni vágyó olvasók rendelkezésére. Példaképpen Hárs Endre tanulmányát említeném („A SZÖVEG: ELEVEN HAL”). Garaczi László és Németh Gábor prózájában – írja Hárs – bizonyos csúsztatások, dimenzióváltások, logikai hibák szövegyszervező elemként működnek. Ő ezeket törésvonalaknak nevezi, és működésüket Németh Gábor: ELEVEN HAL című szövegén mutatja be, amely eredetileg a *Jelenkor* HALSZEMHALSZÁM című tematikus számában jelent meg. Meggyőzően vázolja fel a bonyolult szövegstruktúra törésvonalait-váltoit, amelyeken szerző és olvasó egymásra licitálva cserélgeti a szinteket, anélkül azonban, hogy az elágazásokkor hozott döntések egy bizonyos irányba terelnék a szöveg interpretációját, hiszen valamennyi szál továbbfut, míg körkörösén összeérve, összetekeredve az eleven hal ki nem csusszan az értelmezői fogásból. Természetesen nemcsak Hárs Endre tanulmánya ilyen gondos és élvezetes munka, hanem a kötetben szereplő legtöbb írás is arra készíti az olvasót (arra készít engem), hogy vegye(m) kézbe az elemzések tárgyát, a legújabb irodalom műveit.

Deréky Pál

A POLGÁR ÉS KORA

Egy könyvsorozatról – négy regény kapcsán

Molnár Ferenc: Az éhes város
Pesti Szalon, 1993. 411 oldal, 360 Ft

Kóbor Tamás: Budapest
Pesti Szalon, 1993. 385 oldal, 360 Ft

Ritók Emma: A szellem kalandorai
Pesti Szalon, 1993. 514 oldal, 460 Ft

Harsányi Kálmán: A kristálynézők
Pesti Szalon, 1993. 454 oldal, 460 Ft

I. A válogatásról

Lehet-e a „déljü vü” egy válogatás szerkesztői vezérmotívuma? – kérdezhetnénk, elmerengvén ama rövid ismertető szövegén, amelyet a Pesti Szalon Könyvkiadó SZÁZAD ELEJI MAGYAR KORRAJZREGÉNYEK címmel útjára indított sorozatának köteteiben olvashatunk. A fülszöveget helyettesítő csinos könyvjelzők hátoldalának néhány mondata a vállalkozás életre hívásának célja és körülményei felől a következő útbaigazítást adja: „*Urbanizáció, modernizáció, polgárosodás. Korrajzregények az 1900-as évek elejének Magyarországaról. Azon belül pedig a kor Budapestjéről, arról a városról, amelyben manapság az új folyamat a csaknem száz év előttihez hasonló helyzeteket teremt. Nem lehet tehát közömbös, hogy éppen most és éppen ebben a körben találja meg a bank [ti. a szponzoráló pénzintézet – Sz. J.] azt a kiadót s rajta keresztül azt a könyvsorozatot, amelyet támogatni kíván. A szponzor ezúttal – akárcsak jönevű elődjei sok évtizeddel ezelőtt – nemcsak az irodalom és nem pusztán a művészet, hanem egy, ezekben a művekben ábrázolt társadalmi folyamat – a polgárosodás – mellé állt.*” Mondhatnánk persze, hogy a fülszövegeknek nem dolguk, hogy néhány figyelemfelhívó mondatnál többet közöljenek, s komoly ember nem hagyatkozhat rájuk, ha tájékozódni kíván a sorozatszerkesztés mélyebb elvi, történeti és esztétikai szempontjai felől. A „lényegnek” magukból az újra megjelenő regényekből, illetve sorozattá összeálló együttesükből kell kiviláglania.

Tekintsük tehát a tizenhét kötetesre tervezett vállalkozás könyvcímeit, és próbáljuk meg rekonstruálni a szerkesztői szándékot.

Első ötletünk, hogy a kiválasztott regényeket talán a történelmi idő „magától értődő” közössége szervezte egybe. Az eredeti megjelenés éveit közrefogott huszonhat esztendőről (ennyi telt el ugyanis a sorozat nyitányának, Molnár Ferenc *AZ ÉHES VÁROS*-ának 1901-es első megjelenése és a záródarabnak szánt legfiatalabb regény, Babits *HALÁLFIAINAK* 1927-es publikálása között) azonban aligha állítható, hogy bármilyen releváns történelmi szempontból homogén korszak lett volna. Sőt összetettebb két és fél évtizede a modern magyar történelemnek kevés adatott. Mintha egy mozielőadás előzetesét néznénk: ez a huszonhat év éppenséggel minden fontosat felvonultatott, amiről azután a XX. század mozgalmi, drámái, katalklizmái és katarzisa is szóltak. A politikai fordulatok leltára csaknem teljes. A millennium Magyarországnán született ember – be sem töltvén életének harmadik ikaszt – három emberöltőnek is sok élettapasztalatot mondhatott már magáénak. Gyermekként még éppen megérintette a századvég európai szellemű liberalizmusának békés és ígéretes atmoszférája; kiskamaszként végigélte az első világháború soha korábban nem látott méretű világegészt; a reformszándékú „őszirózsa” demokratizálás, illetve a rövid életű kommunizmus idején érettségizett; s eljövendő felnőttéletének alakítása felől merenghetett a revansista fehérterror, majd az új „kiegyezést” és modernizációs nekilendülést ígérő bethleni konszolidáció korában. „Normális” polgári életkezésnek tehát nemigen nevezhető ifjúkor volt ez, kiegyensúlyozott neveltetésnek nemigen kedvező megzavarodottsággal. Napjaink terminológiájában fogalmazva, e tipikus századfordulós figurának ugyanis legalább három „rendszerültáshoz” kellett alkalmazkodnia (vagy legalább valahogy viszonyulnia), s közben tudomásul vennie, hogy Trianon révén az ország területe egyharmadára, lakossága csaknem felére csökkent; hogy rokonai, egykori iskolatársai és barátai egyszerűen egy másik ország lakói lettek (és az adott szempontból másodlagos, hogy határon túli kisebbségként vagy politikai emigrációban váltak-e hirtelenében „külföldiekké”); hogy a gyermekkori családi mesék öröknek gondolt kiegyezés kori keretei egymásnak feszülő indulatok, romantikus ábrándozások vagy el-

keseredett szitkozódások tárgyaivá váltak. Ha ezeket az élethelyzeteket magunk elé képzeljük, behatőbb történelmi stúdiumok nélkül, egy kis empátiával is eljuthatunk a belátáshoz, hogy „magától értődő” közösséget könyvsorozatunktól eleve ne várjunk.

Második ötletünk ezért az, hogy a sorozatszerkesztő, az irodalomtörténész Bodnár György talán éppenséggel arra törekedett, hogy az egymásra rakódó élményeknek az imént csak taxatív felidézett sokrétűségét mutassa be, és teljes spektrumot rajzoljon a korai magyar polgárság önbizalomteli indulásáról, megzavarodásáról, az ábrándok és indulatok csak önmagukból levezethető megbicsaklásairól, az egymásnak uszuló eszmékről – úgy, ahogy azok az egykorú regényirodalmon ott hagyták a maguk lenyomatát. A tizenhét korráregényre ezért csak azzal a szemmel tekinthetünk, hogy újrakiadásuk révén vajon „minden fontos” közöltetik-e velünk, amit a megcélzott korról tudnunk kell.

Ha azonban e második lehetséges – valljuk meg, igen összetett megfontolásokon nyugvó – szerkesztési elv megvalósítását keressük, akkor talán még nagyobb zavarba kerülünk, mint kerültünk az elsővel, a korszakolás „értelmének” megfejtésével. Mert a megjelenendő könyvek skálája láttán egyfelől súlyos hiányérzeteink támadnak: aligha védhető ugyanis, hogy a honi polgárság születését, a századforduló uralkodó érzés- és eszmevilágának hiteles korabeli képét kapnánk egy olyan regényegyüttesből, amelyben egyetlen Mikszáth-, Gárdonyi-, Ambrus-, Bródy- vagy Krúdy-regény sem szerepel; másfelől, értetlenkedve és némi megdöbbenéssel fogadjuk ama szerkesztői ízlést, amely a pesti intellektuelek forradalmi radikalizálódásának „szavahihetőbb” szociográfusát látja Ritoók Emmában, mint Sinkó Ervinben, s amely a népies indíttatású kapitalizmuskritika hívebb reprezentánsának tartja a sorozatban magát két regénnyel is képviseltető Szabó Dezsőt, mint a válogatásból teljesen hiányzó Tamási Áront vagy fiatal Tersánszkyt.

További szempontként felmerülhet, hogy a vállalkozás igazából vett célja, hogy egykor népszerű, mára azonban elfeledett művekre irányítsa az olvasóközönség figyelmét. S bár minden ilyen törekvés magában hordja annak kockázatát, hogy az idő rostáján kihullott

művek közül esetleg olyanokat emel fel, amelyek nem kényszer vagy agyonhallgatás okán süllyedtek el, hanem egyszerűen azért, mert rosszak voltak, mégis – a recenzens a szempontot méltánylandónak, sőt eredetinek és tisztességesnek tartaná. Már csak azért is, mert ki vindikálhatná a megfélebbezhetetlen igazságosztó jogát arra, hogy – magában előzetesen tökéletesen annullálván a XX. század megosztó ideológiai és irodalompolitikai csatáinak kártékony hatását – valóban elfogulatlan ítéletet képes alkotni „igazról” és „hamisról”, „értékesről” és „értéktelenről”. Elvileg tehát jogosult az a logika, amelynek érve valahogy így szól: a történelmi önismerethez hozzátartozik, hogy a mai olvasók ne csak jó vagy rossz hírből ismerjék, ami a század első három évtizedének írói létrehozta – adjuk ki ezért újra mindazt, amit egykor a közönség olvasott és vitatott. A szelektálásban pedig mindenekelőtt egy technikai szempontot alkalmazunk – az utolsó kiadás évszámát. Mondjuk ki, hogy az újrapolgárosulásnak nagy lendülettel nekifeszülő, itt és most élő nemzedékek nagyobbik része aligha ismerheti a megcélzott korszak hazai regényirodalmából mindazt, ami – teszem azt – negyven évnél régebben jelent meg utoljára. Adjuk ezért meg mindenkinek a szabad tájékozódás lehetőségét, hogy a kiadási évszámok merőben technikai szempontja nyomán létrejött irodalmi arzenálból a maga ízlése szerint választhassa ki azt, ami megszólítja és ami nem.

Nem lévén irodalomtörténész, nem vállalkozom arra, hogy megbecsüljem, tizenhét kötetnyi terjedelem vajon elég lenne-e egy ilyen módon kialakított könyvsorozat valóban korrekt összeállításához. De szakmai szempontokat nem kell érvényesítenem ahhoz, hogy azt viszont könnyűszerrel megállapíthassam: a válogatást e technikai megfontolások semmiképp sem vezérelhették. Mert például Szabó Dezső *AZ ELSODORI FALU*-ja éppenséggel négy évvel ezelőtt, 1989-ben jelent meg utoljára (a debreceni Csokonai Kiadó gondozásában); de nem sokkal régebbi a sorozattevő szereplő három Babits-regény legutóbbi kiadásának évszáma sem: a *KÁRTYAVÁR* és a *TIMÁR VIRGIL FIA* 1982-ben, a *HALÁLFIAT* 1984-ben került újra a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában a könyvesboltokba; Csathó

Kálmán *VARJÚ A TORONYÓRÁN*-ja ugyancsak a Szépirodalminak köszönhette 1983-as legutóbbi megjelenését stb. – Az tehát, hogy e regények részévé lettek-e a kortárs kultúrának vagy sem, közülük melyek igen s melyek nem, a közönség mely részének igen és melyeknek nem, aligha múlhatott a hozzáférhetőség egyszerű technikai mozzanatán.

Végül, ha már kudarcot vallottunk rejtvényfejtői képességeinkkel, tanácsstalanságunkban a sorozatszerkesztő által írt kommentárokhoz fordulunk. Kötetről kötetre várjuk és reméljük, hogy Bodnár György kezünkbe adja majd a kulcsot. De az eddig megjelent négy regényhez írt utószókból legfeljebb egy *negatív szerkesztői* elvről értesülünk: az újraközölt regények *egyike sem regény*. Rendre a következőket olvassuk: „*E néhány tájékoztató mondatban mesét ismerteltünk, de be kell vallanunk az olvasónak, hogy ismertelésünkben olyan regényi azonosságot tulajdonítottunk AZ ÉHES VÁROS-nak, amellyel az valójában nem rendelkezik. A fiatal Molnár Ferenc vakmerő volt, amikor a századfordulói Budapest körképének megalkotására vállalkozott, de nem volt bátorsága a mese vállalásához. Művét realista regénynek szánta, pedig anyagát és anyagkezelését csak a meseszűréség hűtelesíthette volna.*”

Azután: „*Ha az író megelégedne a leírások hangulatával, és oksági összefüggések nélkül helyezné a leírások mellé a mesét, akkor aligha hiányolnánk a regényszerűséget Kóbor Tamás BUDAPEST[jéből]... Kóbor Tamás ebben a művében nem a leírásra bízta mondanivalóját, hanem a szerelmi történetre, aminek az a következménye, hogy mind a városkép, mind pedig az alakrajz kohéziós erő nélkül marad.*”

Majd a harmadik utószóban: „*Ritókó Emma művének címéről eddig nem szóltam, de már körülírtam. A SZELLEME KALANDORAI – hangzik ez a cím, s... nem szorul magyarázatra: tendenciózus összefoglalása egy tendenciózus regénynek. Ami megállhatott volna a filozófiai regény pontján, de még ott sem talált volna rá regényszerűségére. [...] A regényszerűség hozzásegíthette volna A SZELLEME KALANDORAI-t a túléléshez. Hiánya kiszolgáltatott az eszme- és politikátörténeti ülkezésnek.*”

Végül a negyedik regény utószavában, Harsányi Kálmánról: „*Így A KRISTÁLYNÉZŐK-ben végigkövetett kísérlet örökké változtatja útjait: az egyikben az egyetemes emberi lélek tartalmaihoz közelíti a regényt, a másikon pedig a tudományos*

fikció segítségével a megidézett lelkiállapotot hivatott kiemelni a köresetek közül. Aligha kell külön bizonyítani, hogy a két útnak találkoznia kellene, mert a regény csak így érkezhette el ahhoz a fantaszikunhoz, amely egységes közeget alkothatna a különböző eredetű motívumok számára. Hiszen a regény világának önhitelesítőnek kell lennie. [...] S elvesztik regényi életgyökereiket Harsányi Kálmán hősei is. Nincs emberi dimenziójuk, hitvallásaikat nem veszik körül eleven esetlegességek... Regénye... gyakran ösztönöz újraolvasásra, de kielégítellenül hagyja a művészi beteljesülésre vágyó olvasót."

A szerkesztőtől tehát mindenki megkapja a magáét – kivéve a tájékozódásra éhes mai olvasót. Mert *eligazítást* (legalább néhány adalékot az egyes regények keletkezéstörténetéről; összefoglaló életrajzi jegyzeteket azokról az írókról, akiket a nagyközönség mára elfeledett; a művek korabeli fogadtatására utaló rövid beszámolókat) nem ad számunkra Bodnár György. Az idézettekén túl a szerkesztő kommentárjaiban mindössze néhány további dodonai utalást olvashatunk a mai népies-urbánus viták és Harsányi Kálmán korabeli kultúrkoncepciójának „párhuzamairól” vagy arról, hogy „*az olvasó történelmi meggyőződésétől függően ítéheti meg a mű tényeit – a nemzetiszínű sapharóza letépését, a lakásrekvizitálást, a kivégzéseket vagy a menekülésre kényszerítő félelmet –, de tényismeretétől és meggyőződésétől függően is aligha tudja kétely [sic!] nélkül követni az írók a bemutatott bajok, bűnök és tragédiák közös nevezőjének megfogalmazásában. E közös nevező ugyanis Ritoók Emma gondolatmenetében a zsidóság faji tulajdonságként megnyilatkozó szerepváltozása a történelemben...*”

Magunkra maradtunk tehát talányainkkal. Ami megfejtésünk adódik, az a „*déjã vu*”-élmény mint szerkesztési elv, pontosabban Bodnár György „*déjã vu*”-i. De valljuk be: az, hogy az értékek és ideológiák zavarának jelenkori honi vásárában kinek, miről és mi jut eszébe egyszer már megélt „*mintha*”-élményként, ömagában kevésbé érdekes személyes kérdés. Mondhatnánk, szóra sem érdemes – magánügy. Közügygyé egy elfecsérelt lehetőség avatja. Mert nem mindennap kínálkozik alkalom – és mecenatúra – arra, hogy régi könyvek új kiadást érjenek meg, mégpedig közülük mindjárt vagy másfél tucat. Akit egy ilyen lehetőség tartalmaz kiak-

názásával bíznak meg, annak pedig igen nagy a felelőssége: egy sorozat ugyanis több, mint tizenhét egymás mellé helyezett könyv a könyvespolcon. A Bodnár György összeállította válogatás azonban a lehetőséget legalábbis kiaknázatlanul hagyja. A sorozatot az ideológiai és politikai zavar, a bizonytalan esztétikai ítéletalkotás, a történelmi súlyú „*üzenetek*”, valamint a valóban fontos korabeli ismeretek alig kibogozható, kusza egyvelege jellemzi. És ez még akkor is kár (a szónak mind sajnálkozó, mind kemény ítéletet sugalló értelmében), ha az eddig megjelent négy regény hozzáférhetővé tételét ugyanakkor üdvözlendő dolognak tartom.

Mert négy olyan könyvről van szó, amelyekről napjaink olvasóközönségének – más és más okból ugyan, de – érdemes tudomást vennie.

2. A négy regényről – eszme- és társadalomtörténeti szempontból

Az irodalmi kort, amelyben a négy regény született, Halász Gábor egy alig később keletkezett (1931-ből való) esszéjében az alábbi szavakkal jellemzi: „*Az irodalomnak nemzetet irányító hatása csak egy szerencsés történelmi pillanatra tarthatott. A keringő áram hamar megszakadt, és a század végén irodalom és társadalom minden kapcsolat nélkül, közömbösen és értellenül állottak egymással szemben. Az új intelligenciából hiányzott a közönséggé tömörülés lehetsége, az igényes érdeklődés, amely erőfeszítésekre kényszeríti az írók, megszabja a jó átlagnívót, és végzi a nélkülözhetetlen selejtező munkát. [...] Így jött létre a mai, regényben, színdarabban, újságcikkben már alig különböző átlagstílus, amely... iskolát csinált. [...] A társadalomtól elkülönülő írók munkája sikertelen maradt szépprózánk urbánusabb és értelmibb formáinak kialakításában, amelyek pedig előfeltételei az elemző regénynek. [...] A stílus ugyanis nemcsak egyéni tehetség és az elsajátított műhelygyakorlat eredménye, hanem függvénye az írókat körülvevő közönség műveltségi és izlésszínvonalának, a társadalmi szabályok, előítéletek és igények feszítőerejének... a stílus alkalmazkodás a társadalomhoz. [...] A mesterségbeli hagyományként átvett, nem egyénileg megfigyelt és újragondolt társadalomkép szükségszerűen egyre általánosabbá, határozatlanabbá fakult... Aki mágnásról, polgárról, parasztról valaha igazán jót írt, egyszerre volt előítéleteik rabja és bírálója, érdeklődő és leleplező,*

bajtárs és áruló. Méltányolta a mágnás mágnásságát, a polgár polgárságát, a paraszt parasztságát, és fölébük kerekedett, amidőn alakot formált belőlük. [...] A gentryvel foglalkozó regényíróink nem tudták levetni a naiv gyönyörködéstől a mély felháborodásig ívelő elfogultságukat; munkájuk ítékezés, de csak a maguk törvénykönyve alapján. [...] Átlagintelligenciák átlagizléssel és átlagtehetséggel, de az író kivételes lényének, vezetésre hivatottságának tudata erősebben él bennük, mint valaha.” (REGÉNYEINK TÁRSADALMI SZEMLÉLTE. In: Halász Gábor: TILIAKOZÓ NEMZEDÉK. Magvető, 1981.)

Indulatos és elkeseredett szavak, amaz évek élményanyagával a háttérben, amelyeket – az interpretációk sokszínűsége ellenére és mellett – egyöntetűen a nagy lehetőségek elmulasztását követő megzavarodás koraként, Ady vateszi jóslatainak igazolódásaként szokás emlegetni. Ha pedig ez a kor a „vesztés” és „elveszés” kora, amelynek regényirodalmi legfeljebb az „*átlagérzelmeket*” és az „*átlaggondolkodást*” képes megjeleníteni – miért írtam fentebb mégis, hogy a korabeli prózairodalom most újjólág kiadott négy darabjáról érdemes a mai olvasóknak tudomást venniük? Vajon nem merő időpazarlás-e a le-tűnt idők félrecsúszott alkotásaival foglalat-skodni, amelyeknek tanulmányozása lehet ugyan különféle humán tudományok művelőinek hasznos, sőt kötelező tevékenysége, de amellyel az irodalomkedvelő közönségnek aligha van ma már dolga?

Nos, azt hiszem, a mai olvasó számára a század első két évtizedének prózairodalmából éppen az lehet a fontos, ami az esztétikai normákból jöttányit sem engedő irodalomkritikust joggal bosszantotta: ez pedig a regényírók „*átlagbeszédben*” megformált átlagítélkezése. A négy mű négyféle ítéltetését úgy érdemes vennünk, ahogy vannak – történeti értékű dokumentumokként. Hiteles lenyomatait ugyanis a század első két évtizedét uraló kulturális atmoszférának – az írástudók félpolgári gondolkodásának, a korszerű eszmék iránti fogékonyságának és a „moderntől” való egyidejű viszolygásának, a liberális és a rendiesen konzervatív erkölcs oly jellegzetesen kelet-európai összehogozódásának, a kozmopolita nagyvonalúságnak és a provinciális kisstíluságnak. Mindannak, ami máig ívelő, ma is megosztó és mégis közös szellemi örökségünk.

A négy regény a félpolgárisultság e kultúrközösségének és a belőlük való kitérés különböző kísérleteinek négy útját jeleníti meg. S bár születésük körülményeiben, íróik világnézeti beállítódásában, a regények dokumentatív erejében, illetve irodalmi értékükben igen jelentősek a különbségek közöttük, mégis szembevetendő habitusbéli rokonság abroncsolja őket egymáshoz.

A habitus a lenéző kívülállás és egyidejű befelé kívánczóság, az állandó tragédiatudat és a büntudattól vezérelt vádaskodás, amely nemigen ismer megértést, csak igazságosztást. Mindegy, hogy a görcsösen asszimilálódni igyekvő zsidót, a hatalmával visszaélő miniszteriumi hivatalnokot, a felelőtlen parlamenti képviselőt, a korrupt vállalkozót, az alkotáiban megrekedt gondolkodót vagy a tehetségét elpazaroló művészt állítja-e az író pellengérré – a dráma mindig egyéni és személyközi marad. Más szavakkal, vonzások és választások rokonszenvkérdésekké egyszerűsödnek, így azután a kívülálló harmadikban – az olvasóban – csak feszengéscsípőt kelt, hogy a felkínált alakokban és életutakban mai önmaga egykori rokonát vagy ellenlábását azonosítsa.

Nehéz itt szeretni bárkit is, még nehezebb bízni bárkiben. Mintha semmi és sehogyan sem volna jó, valahogy senki sem volna a helyén, és semmi sem volna rendjén. Bizonytalan életérzés és szorongató kapkodás uralja a regényfigurákat éppúgy, mint a történetekből ki-kiszóló narrátort, az írókat. Nem szeretik a világot, amiben élnek, de kilépni sem mernek belőle. Pontosabban: a kilépés útjának csak a betegség, a halál, az öngyilkosság, a megőrülés vagy az emigrálás kínálkozik. „Egészséges” és „normális” életmegoldások még körvonalalaikban sem látszanak. Nem a négy regény eseménytörténetének véletlen egybeesése, hanem karakterisztikus kor- és kórtünet, hogy a regényhősök élete rendre tragédiába torkollik.

Molnár Ferenc AZ ÉHES VÁROS-ának főszereplője, a házassága révén hirtelen meggazdagodó, kikeresztelkedett szürke kis zsidó bankhivatalnok önnön kezével vet véget életének azon a napon, amikor a pénzére pályázó, panamázó dzsentri vállalkozók és a finom úri hivatalnokok kerületi képviselőt csinálnak belőle. A főhős halálának órájában pusztul bele tudóbájába az a derék fiúmei

munkásember is, aki vele egy időben vetődik a bűn fővárosába, Budapestre, és akinek élet-útját a főhős világával mindennapi életük közös színterein való szüntelen egymásba botlásuk köti össze. A gyakori találkozások azonban mindig pusztá egyidejűségek maradnak – bántón világgossá válik a történetből, hogy akárminő emberi kapcsolat létrejöttének és a sorsközösség felismerésének semmi esélye nincs közöttük. Életük titkos közös meghatározottságát csak mi, a kívülállók értjük. A regény végére érve jól látjuk, hogy a figurák végső soron ugyanabba halnak bele: a saját gettójukból való kitörés lehetetlenségébe.

Kóbor Tamás hősei ugyancsak a látszat-polgárosodás rabjai, akiken valami megfoghatatlan fátumként ül a sikertelenség. Ha hisznek még emberi és erkölcsi értékekben – tiszta törvényekben, becsületes munkában, emberi hűségben és szerelemben –, akkor útjuk az élehetlenség és a halál, ha élni próbálnak, akkor elzüllednek, lecsúsznak, vagy – legjobb esetben is – embertelenné, kegyetlené és szeretetlenné keményednek. Bár külsőben – öltözködésben, lakberendezésben, életformában, társas együttlétben – itt mindenki egyaránt „európai” polgár akar lenni, a szükséges feltételek megteremtésének lehetőségei nagyon is nem polgáriak és „nem európaiak”. Kemény rendi korlátok szabják meg a pályákat, a „jó helyre” születés és a jó összeköttetések fontosabbak, mint a tehetség, a szorgalom, a tanulás vagy akár – maga a tisztas munkával szerzett pénz. A „gettók” falai itt is áttörhetetlenek, és a figurák rendre fel is adják a küzdelmet, hogy áttörjék azokat. Csakhogy az átjárhatatlan társadalmi falak elfogadásába sem tudnak többé már hellel törődni – így azután folyton-folyvást hazudják maguknak meg környezetüknek a sikert, s legfeljebb a halottaiknak suttojják el valódi érzéseiket és őszinte gondolataikat. *„Éva pedig csak élte új világát, mosollyal az ajkán, szenvedélyesen hajszolva a pompát és a kényelmet, de belül a lelke mindvégig fűsült volt. Aki az ilyen bukkolt és ünnepelt leányok a belsejébe néz, alig hinné, mennyi utálat és megdermedt jó érzés lakozik benne. Az ő elméje még most is az elmúltak körül kóválygott, és az öccse sírján borongott. [...] Egy őszi délután, talpig gyászban kihajtatott a temetőbe. [...] Itt kinn nem kell komédiázni. Halvány arca*

megnyúlt a borongó gondolatoktól, lassan, elgondolkodva lépkedett messzire, messzire, be a temető szegény végébe, ahol a Jani sírja roskadozott. Letérdelt előtte, és imádkozott volna. De csak a múlt képei éltek lelkében, keservesen vádoltva és felkavarva benne mindazt az undort, amelyet magában hordott. [...] Ennyi volt. Este a legjobb kedvvel táncolt a Népszínház első négyesében, és viharos tapsokat aratott. Másnap pedig elégáns gumikerekű kocsin kihajtatott a lóversenyre, ahol kacagva vesztette a tízeseket.”

Az a homályos rossz érzés, csüggedtséggel elegy kétkedő bizakodás (a „talán mindez átmeneti; talán csak a gründolás lázának hordaléka, amiből kinkeservvel ugyan, de egyszer majd általános felemelkedés születik” életérzése), amely Molnár Ferenc és Kóbor Tamás egyazon évben megjelent Budapest-regényeit hőseik kiúttalan drámái ellenére átítatja, alig másfél évtized múltán, a világháború kitörésének idejére azután *igazi* örület-té, a józan ész számára felfoghatatlan indulatok áthatolhatatlan tömegévé duzzad. Már nincs bizakodás, csak nyílt gyűlölködés, nincs – ha mégoly suta, de – elkötelezett társadalomkritika, csak arisztokratikus megvetés és leszólása mindannak, amit itt a „felkapaszkodók” megpróbáltak és „összezaggyáltak”. Reménykedni jó darab ideig senki nem reménykedhet már semmiben – a magyarság értékei elvesztek. Ezen az érzelmi talajon pedig mi sem természetesebb, mint hogy a legkülönbözőbb transzcendens hitek nevében lépnek színre újabb és újabb világmegváltók, akik vagdalkozással és kétségbeeséssel fordulnak szembe minden más, az övéktől különböző világmegváltással. A szociális gettók ideológiaiakká transzponálódnak, és szemben álló hadak bevehetetlen váraivá terebélyesednek.

A négy közül utóbb keletkezett két regény – az 1914-ben íródott Harsányi-mű, illetve az utolsó két fejezete híján már 1915-re elkészült Ritoók-könyv – híven dokumentálja a szellemi közérzet e kisiklását, a „magyar sorstragédia”-gondolat ez időre tehető születését.

Mindkét regény hősei nyugatias műveltségű, világot járt és olvasott emberek, akik mindent tudnak a klasszikus kultúráról éppúgy, mint koruk művészeti vagy filozófiai törekvéseiről. Levették már a századelő self-made

manjeinek bárdolatlanságát, otthonosan mozognak Róma, Párizs, Berlin és Budapest között, olvassák, amit kortársaik Bécsben vagy Heidelbergben olvasnak, látják, amit színházban, operában egy európainak akkoriban látni illik, árnyalt véleményük van városrendezésről, építészetről, festészetről, irodalomról egyaránt. Mégis, kifinomult műveltségük természetlen marad, és boldogtalan kisemmizetteknek érzik magukat karrierjük elakadásáért, azért, hogy gondolataik és álmaik „társadalmi hasznosulását” nem lelik e hazában. Újra meg újra nekifutnak, hogy „igazi” hivatásuk „igazi” közegét megtalálják, de kísérleteik egyre bágyadtabbak lesznek, frusztrációjuk pedig nőttön-nő. Az istenhitben többé nem megbékélést, hanem harcos ideológiai fegyvert keresnek, és hitük nevében törnek, zúznak, pusztítanak. Emberi kapcsolataik szinte létrejöttük pillanatától zavarosak és túlfűtöttek – az eksztatikus lelkesedés és a féktelen gyűlölködés szélsőségei között csaponganak. A személyi integritások rendre felbomlanak, örvénylő és tehetetlen örületbe fullad szerelem, barátság, házasság és szülő-gyermek viszony egyaránt. Beteg világ beteg és megroppant lelkületei vonulnak el az olvasó szeme előtt, akiknek bajára nem gyógyír sem a belső emigráció „kristálynézése”, sem az országhatár tényleges átlépése. A „kristálynézőt” kigyógyítják a múltba menekülés széplelkűségéből azok, akik mai napi programot várnak tőle – és a „kigyógyulásba” beleőrül. A filozófiáját cselekvési programmá váltó forradalmárt – Ritoók Emma főhősét – pedig legyilkolja az, aki alázatos követője volt mindaddig, míg a program a teozófiától a proletárdiktatúra igenléséig a maga szemleli formálódásának kacsaringós útjait bejárta, de aki a bukott forradalom után külföldre menekülő kommunista vezetőben hirtelen a kisemmizetteket magára hagyó csalót pillantja meg – és csípőből lö, törvény helyett a becsapottak ősi ítéletét szolgáltatva. Dosztojevszkiji helyzetek, dosztojevszkiji hősök és erkölcsök nélkül – a partszélre sodródva.

A „partszéliséget”, az önmagába fúló provincializmust pedig a világháború tényei és motívumai előtt még kitorése napján is értetlenül álló, a maga felelőségének felismerését évtizedekig (túlzás-e mondani, hogy napjain-

kig?!) halogató magyar értelmiség nem tudja elviselni. Jobb sorsra hivatottsága tudatában múltba néző, természetlen konzervativizmussal kesereg a világ „csúnyaságán”, és a megcsalatottak reflektálatlan indulatával teremt bűnbakokat.

Harsányi Kálmán főhősének öngyilkossági kísérlete, pontosabban, a kísérletet megelőző lázalom üzött és zavaros gondolatmenete dokumentumértékű látetele a világháborút deus ex machinaként fogadó magyar értelmiség tipikus beállítódásának és megzavarodott lelkiállapotának: *„Soká beszélt... arról, mekkora nemzet az, amely minden értékét megbecsülve meg tudja magát óvni az idegen értékektől. Mert minél kevésbé becsüli meg a maga értékeit, annál könnyebben hódol meg az idegen talmi portékának. A nemzeti kultúra bástyái csak akkor jelentenek valamit, ha kívülről csupán valóban nagyok léphetik át. [...] Olyan nyomorultak vagyunk mi, és olyan tisztátalanok! De mikor a lelkünk már-már megszakad ebben a tudatban, valami nagyság mindig fölemel és megtisztít. A hit. A hit az Igeben, a Végtelenben, az örökkévaló gondolatban, a szeretetben, az igazságban, a művészet magasztosságában, az emberi szívek jobbik felében, mindenben, ami a túlekedő állapotember világán túlvaló! [...] Nem vagyok én e világba való, és mégis érzem, ide kell újra visszahullanom!”*

Ez a lelkiállapot a következő évtizedekben szemlátomást tartósul. Az önmarcangoló magyarságtudat, a „kiválasztottak, ám meg nem értettek” sértődött alapállása beidegződéssé merevedik, amelyet nem készlet többé revízióra, sőt inkább „igazolni” látszik a két forradalom, a versailles-i békeszerződés és Trianon következményeinek emészthetetlensége. Ennyiben nem pusztán személyes jelentőségűek, hanem egy egész generáció gondolkodásának torzulását és beteges betokozódását tükrözik Ritoók Emmának a harmincas évek közepén papírra vetett önéletrajzi jegyzetei. A SZELLEMI KALANDORAI-nak élettörténeti hátteréről (a Vasárnapi Körbe tartozó egykori barátaihoz fűződő ambivalens szellemi és emberi kapcsolatairól) húsz év távlatából is az élmény egyidejűségének fel nem dolgozott indulatával beszélnek ezek a kéziratok naplótöredékek, amelyekben az idősödő író nő a jobb sorsra hivatott magyar értelmiség történelmi igazságtalanságként és méltatlan sorscsapásként átélte leértékelődését az alábbi módon

taglalja: * „Meg kell vallanom, hogy habár fanatikusán nacionalista vagyok, mégis régóta bánt és izgat egy gondolat: vajon nem hiba-e az emberiséggel szemben, hogy mi annyira ragaszkodunk a mi külön magyar kultúránkhoz? A nyelvünk teljesen elzár Európától – most nem a Molnár Ferenc és hasonló zsidó tehetségekre gondolok, akik bármilyen nemzeti belül születtek volna, ugyanolyan tehetségű és mentalitású írókká lettek volna –, és a nyelvvel együtt a speciális magyar gondolkodásunk. És mégis kitenyészünk olyan tehetségeket, amelyek csak európai környezetben lehettek volna általános emberi értékké. Nem magamra gondoltam ilyenkor, vagy nemcsak magamra, hanem a sokkal nagyobbakra. Hiszen a legkisebb német városban több a szellemi érdeklődés, mint a mi vidéki városainkban, és egy nagy nemzet kultúrtradíciójában felnőni kisgyermekkorától kezdve... milyen könnyedség a továbbfejlődésre! Vajon nem azért van, hogy egyetlen tehetségünk sem fejlődik teljessé, és hogy annyi töredék van műveikben? Ha Arany Weimarban születik és Goethe Nagyszalontán... Ady Parisban, Madách Münchenben... Ha II. József németesítő tervai sikerülnek akkor, mikor még nálunk aludt az európai kultúra, most egy nemzet 80 milliójának és nyelvünkön át az egész világnak mondhatnánk el sokkal teljesebbre érve, ami mondanivalónk van nekünk magyaroknak az emberiség keretén belül. [...] Nagyon nehéz magyarnak születni és magyarul élni. Egy tragikus történelmi tradícióval mögöttünk és közömbös nagyközönséggel előttünk az író vagy Ady Endre lesz, vagy megaluskusik.”

Nincs tehát belső felhajtóerő, és minden erkölcsi választás rossz. A nemes és tiszta törekvések megbicsaklottak, a század első évtizedének gyors felemelkedése és értelmiségének mindent magába szívó „európaizálódása” a csúfosan elvesztett világháborúval és 1918–19 forradalmaival nem felzárkózást, hanem hosszú évekre a művelt Európából való kizáródást hozott az ország számára. Feldolgozhatatlan kudarc ez konzervatívnak és liberálisnak, idealista szobatudósának és mozgalmár forradalmárnak egyaránt. Itt mindenki vesztes – csakhogy mindenki mást okol a veszteségéért. Az általános frusztráció feszültsége pedig kisülést keres magának. A ne-

héz magyarságtudat – hogy a kishitúségre, a kisiklásokra és a megalkuvásokra felmentést és igazolást találjon – csodálattal elegy gyűlölködéssel fordul a „kéznel lévő” és hús-vér emberekben azonosítható ellenség, a „betolakodó” asszimiláns zsidóság ellen. Nincs kit mást okolni, mint az „idegen” erkölcsű zsidó értelmiségieket, akik izgágaságukkal felborították az „ősi magyar” kultúra szerves belső egyensúlyát, az értékek továbbépítése helyett pedig csak országvesztő rombolást és megzavarodást hoztak: „Atyám egyenesen műveletlenségnek tartotta az antiszemitizmust... azt hitte, hogy a beolvadással meg lehet oldani a zsidókérdést. [...] Hogy azok után, amit átélünk, ő is másként gondolkodott volna és szigorúbb lett volna, arról meg vagyok győződve. [...] Bizonyos az, hogy zsidó ismerőseimmel szemben megvolt a határ... ahol már nem érteltük meg egymást. Még a legközelebb állóknál is rendesen finom kis etikai kérdések voltak ezek, melyeken vitázni sem lehetett velük, mert egyszerűen idegen nyelven – egy más fajta lelkének a nyelvén volt mondva az az érve, ennél fogva fel sem fogták, vagy valami belénk nevelt ősi felfogásnak tartották. [...] A mai zsidóság gondolkozása nem gyökerezik az Ótestamentumban, sem a középkori zsidó filozófiában, mely különben is arab; ez a hagyománytalanság, mely egyszerű szabadság, másrészt gyökértelenség, képesül arra, hogy mindent felvehessen, ez az oka az abszolút receptivitásnak a zsidóságnál, azért mindig modernnek, minden skálát átfutnak a legnagyobb könnyedséggel helyi és időbeli hatás szerint. Ezért tudnak még nemzeti eszméért is lelkesülni, és úgy érzik, hogy ez náluk igaz, vagy egy félév múlva internationalisták lenni, és ez is igaz... De semmi hatás nem tud hagyománynyú válni náluk... Éppen az Adyval szemben elfoglalt álláspontjuk egyik legjellemzőbb esetük. Hamarabb elfogadják verseit, mint a magyarság (hagyomány hiánya), de sohasem fogják úgy megérteni, mint mi (nemzeti érzés hiánya).”

Mondhatnánk: „kész a leltár”. Teljes fegyverzetében itt áll előttünk a magyar modernizáció kudarcait fajok harcaként leíró történelmi magyarázat – a századelő nemesi háttérű értelmiségének a zsidó polgársággal szembeni kulturális idegenkedését a tízes évek végére zárt elméletű és átfogó ideológiaiá vázszponáló politikai antiszemitizmus. A történetet innen kezdve túlon túl jól ismerjük ahhoz, hogy a ma újra divatba jött eufemizmusmal egyszerűen „urbánus-népies” vi-

* A kéziratot naplótöredékek rendelkezésre bocsátásáért itt szeretnék köszönetet mondani Vezér Erzsébetnek és Karádi Évának.

taként írjuk le. „Urbánusnak” vagy „népiesnek” lenni önmagában merőben kulturális választás kérdése: nem több neveltetésbéli összetartozások, otthonosságérzések és idegenkedések, beállítódások és habitusok nyíltan bevallott és vállalt különbségénél. A habitusbéli különbségek e mássága jól „belcfér” egy plurális és liberális világba – egészen addig, ameddig a másságtudat politikai szervezőelvvé, hatalmi törekvések motorjává és kirekesztések igazolásává nem válik. Ha a század első húsz évének szellemi életére visszapillantva megérthetünk valamit, akkor legfőképpen azt: a határt nagyon könnyű átlépni. És hogy ez soha többé ne történhesék meg, azért mindannyian felelősek vagyunk. A négy korabeli regényt elolvastván, hőseik változó, de egyként tragédiába torkoló életútjait végiggondolván e felelősségünk közös voltát egy kissé talán jobban érzékeljük.

Szalai Júlia

INFLUENZA A VIHARBAN

Ritoók Emma: A szellem kalandorai

„Milyen nagy generáció az, melynek vihara őt elkapta!” – jegyzi fel Balázs Béla naplójába Ritoók Emma készülő regényéről még 1916 elején, majd szomorú diagnózisként hozzáteszi: „De ő csak influenzát kapott tőle szegény.” Vannak azonban nagyon fontos influenzák, s Ritoóké bizonyval középük tartozik.

Rendkívüli írói lehetőség, sőt lehetőségek sokasága maradt itt nemcsak kiaknázatlan, de szinte feltáratlan is. S nem is elsősorban az, amit Balázs úgy fogalmaz, hogy Ritoók „csalódott a generációnkban”, hiszen egy nagyívű és végleges csalódásnál hálásabb történet prózaíró számára aligha kínálkozik – s Ritoók ebben a dezillúzióban, akarata és szándéka ellenére, mégiscsak előlegezett valami rendkívül fontosat a századelő intellektuális perspektíváiról. Valamit, amire jelentős értelmiségek is csak évtizedekkel később voltak képesek, hajlandók vagy érettek. Hanem egy másik lehetőség is sejthető: „nagy kultúrdokumentum lehetne” – írja még mindig Balázs –

„ha nem volna művészileg oly hallatlanul tehetségtelen”. S itt az évtizedek távolából enyhítenünk kell a lelkiismeretesen rosszmájú krónikás ítéletén. Ritoók műve éppen a tehetség hiánya folytán válik jelentőssé, s nem pusztán azért, mert így követi formálódó, jelentős gondolkodók szellemi lépteit a maga tipegésével – a „tárgy” (többek között) mégiscsak Lukács György, Fülep Lajos, Ernst Bloch, Zalai Béla, Balázs Béla –, de az írói stilizáció, majd a kompozíciót értelmező szerzői teleológia is éppoly dokumentumértékű, mint a feljegyzett dialógusok és a megőrzött atmoszféra. Sőt: talán ez az igazi dokumentum.

Hiszen rendkívül fontos korszak lényegét igyckezett művében megformálni, megőrizni a szerző. Szándékában többnyire sikertelenül: pestiesen szólva Ritoók úgy megy el a lényeg mellett, mintha látná. És többféle lényeg mellett vezet el kalandos útja: lényeges szellemi és rendkívül lényeges történelmi krízispillanat kínálkozik fel számára: a tízes évek Európája itt a tárgy, melyet korának alighanem leglényegesebb műformájában – regényben kíván megörökíteni. Szemlélete pedig a nő – „asszonyé”, mint írni szereti –, mely radikális jelentőségűvé válhatna; s lehetne-e lényegesebb gesztusa, mint epikus és reflektív szembefordulása azokkal, akiket a korszak „hőscinck” és reprezentánsainak vél s a szellem kalandorainak nevez?

Amikor tehát a nagyívű szellemi erjedéssel egy regényben néz szembe Ritoók, mintha ekként pillanthatna rá a szellemen túl a lélekre is, s betekinthetne azon a filozófián túli hasadékon, melyen a bölcselek éppen professziójuk adta vakfoltjuk miatt soha nem láthatnak be, sőt létezéséről sincs tudomásuk; hogy ő ekként mélyebben értse meg mindazt lélekről és személyiségről, aminek nem értése persze olykor bőségesen táplálja és ihleti magát a filozófiát. És próza – próza! – születik ezalatt: szöveg, mely ablakot nyithatna textusokra és kontextusokra mind gazdagabban.

Ritoók azonban itt maradéktalan vereséget szenved, mint ezt kortársak, utókor, tanúk és olvasók egyértelműen megállapíthatják: regénye azonban nem rossz regény, hanem páratlanul fontos rossz regény. Nemcsak a lényegét kerülgető vallomások vargabetűk miatt, hanem ellentmondásos szenvedélye és ennek regénybeli indoklása nyomán – mellyel persze indirekten és pontosan feje-